

О.С. Кузьмін

м. Житомир

Житомирщина – край партизанської слави.

На основі архівних джерел та історичної літератури з місцевого краєзнавства в статті розглядаються питання участі житомірян в підпільному та партизанському русі опору під час окупації нашої області нацистською Німеччиною. Наведено конкретні дані про організацію мережі підпілля, чисельність партизанських загонів, їх боротьбу з окупаційним режимом, внесок в наближення Перемоги, понесені втрати, увічнення їх пам'яті.

Сивочолим ветеранам Великої Вітчизняної війни вже третє покоління народжене по її завершенню складає свою вдячність і шану за їх героїчний подвиг у 1941 – 1945 буремних роках. Все далі відходить у літопис історії ця трагічна і, разом з тим, героїчна сторінка в житті нашого волелюбного народу. З руїн і попелу відтворено виробничі об'єкти, соціально – побутові та культурні установи, житлові будинки, 70 років поспіль лунає дитячий сміх. І разом з тим, щемить серце. А тому, що не всі повернулися з бою. Вірніше – з двобою. На одну чашу терезів було кинуто нацистське поневолення і смерть, на іншу – воля до Перемоги і самопожертва. Протистояння цих двох взаємовиключних, непримиренних протилежностей на теренах нашої Батьківщини супроводжувалося на двох фронтах. Перший для нашої області проходив по лінії запеклих оборонних боїв у липні – серпні 1941 р. та під час визвольної місії Радянської Армії в листопаді 1943 – січні 1944 рр.

Але був і другий фронт, в тилу ворога, на окупованій ним території. Він має назву всенародний. Наша Житомирщина яскраве тому

підтвердження. В споминах ще живих нині учасників, в пожовклих від часу фотокартках, експонатах обласного, міських та районних музеїв, архівних фондах, публікаціях періодичної преси, виданих 12-томній “Книга Пам”яті України. Житомирська область”[1], 6-томній “Книга Скорботи України. Житомирська область”[2], 1-у і 2-у томах “Переможці. Житомирська область”[3], нарешті, меморіальних написах на обелісках, стелах, постаментах скульптур ми маємо можливість згадати їх поіменно, а, головне, віддати належну шану Звитязцям спільної Перемоги над ворогом.

Підпільники і партизани з самого початку окупації Житомирщини розгорнули свою діяльність. Нерухомі пам”ятки нагадують. В області збереглися будинки, в яких підпільники спільно з партизанами проводили свої нелегальні наради, вирішували питання організації боротьби з окупантами. Зокрема, м. Новоград – Волинський (вул. Волі, 22), тут 25.06.1941 р. відбулася оперативна нарада секретарів ОК КП(б)У західних областей України за участю Голови Президії Верховної Ради УРСР М.Гречухи з питання організації боротьби в тилу ворога. м. Житомир (вул.Лермонтовська, 5) – будинок-явка засідань підпільної групи медичних працівників під керівництвом члена підпільного ОК КП(б)У Г.Протасевича. м. Житомир (вул. Велика Бердичівська, 13) – місце засідань підпільної, антинацистської обласної комсомольської організації. м. Новоград-Волинський (вул. Лянгуса, 4) – будинок, в якому відбувалися засідання підпільного МК КП(б)У. м. Овруч (вул. Радянська, 124) – в будинку промартілі “Іскра” розміщувалася явка підпільного, запасного ОК КП(б)У під керівництвом Т. Гришана. смт. Брусилів (вул. Революції, 14) – явочна квартира підпільної організації під керівництвом А. Макаренка. смт. Любар (вул. Крилова, 14) – будинок засідань підпільного РК КП(б)У. м. Коростишів (вул. Леніна, 76) – будинок засідань підпільного РК КП(б)У. м. Новоград-Волинський (вул. Радянська, 22) – явочна квартира підпільної організації та розміщення друкарні. м. Малин (вул. Леніна, 7) – будинок, в якому проживала керівник підпільної комсомольської організації (пізніше МК

КП(б)У) Н. Сосніна і відбувалися засідання підпільників. Збереглися будинки явочних квартир підпільників в селах Лугинки й Рудня-Жеревці (Лугинський район), Минійки (Коростишівський район), Ходорків (Попільнянський район). 28 травня 1943 р. В с. Словечне (Овруцький район) відбулося організаційне засідання Житомирського підпільного ОК КП(б)У другого скликання під керівництвом С. Маликова. В с. Майдан-Копищенський (Олевський район) встановлено пам'ятний знак, де відбулася нарада нелегального ЦК КП(б)У з участю секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченга, начальника УШПР Т. Строката й командирів партизанських з'єднань, що діяли на Житомирщині, з питань проведення "рейкової війни". 15 червня 1943 р. в с. Ігнатпіль (Овруцький район) відбулася друга нарада в тому ж складі з питання координації дій Житомирських підпілля і партизанів з військовими частинами Радянської Армії під час літньо – осінньої наступальної операції на фронті.[4]

Придбавши 28 радіоприймачів, 23 друкарські машинки, підпільники налагодили роботу друкарень в Баранівці, Бердичеві, Ємільчиному, дві в Житомирі, Коростені, Коростишеві, Новограді-Волинському, Словечне (Овруцький район), Олевську, Радомишлі, Ружині, с. Сербинівка (Чуднівський район), ротатора в с. Потіївка (Радомишльський район). Вони видрукували й поширили серед населення області 102,5 тисяч примірників листівок з повідомленнями звернень Радінформбюро про події на фронті, закликами до невиконання розпоряджень окупаційних властей, поповнювати лави партизанських загонів тощо.

За червень 1941 – січень 1944 рр. в Житомирській області функціонували: основний (керівник Г. Шелушков – м. Житомир), запасний (керівник Т. Гришан – м. Овруч), основний другого складу (с.Словечне Овруцький район) обласні підпільні комітети. Для організації підпільної роботи в травні 1941 р. було створено по кількості районів на той час 36 партійних комітетів. В перші місяці окупації доля 13 з них склалася трагічно. Видані провокаторами, їх керівні склади заарештовано й розстріляно.

Активно діяли 23 МК і РК КП(б)У, які очолювали: м. Житомир О. Бородій, смт. Бараші (Ємільчинський район) Д. Гарбарчук, смт. Брусилів П. Макаренко, після загибелі П. Шиманський, м. Баранівка Ю. Старченко, смт. Ємільчине К. Лавренчук, м. Коростень Ю. Шевчук, після загибелі Й. Ющенко, м. Коростишів М. Шклярчук, після загибелі І. Музика, смт. Лугини П. Нагорний, після загибелі І. Сторожук, смт. Любар В. Марушко, м. Малин П. Тараскін, після загибелі Н. Сосніна, смт. Народичі П. Лозовик, м. Новоград-Волинський М. Лянкус, після загибелі В. Шевченко, м. Овруч І. Старухін, після загибелі В. Редчиць, після загибелі О. Малолетнев, смт. Олевськ О. Нечипоренко, після загибелі Н. Рубанський, с. Котляра (Попільнянський район) Є. Романчук, с. Потіївка (Радомишльський район) І. Бугайченко, після загибелі С. Пивовар, м. Радомишль В. Галема, смт. Романів С. Шевченко, після загибелі П. Вихованець, с. Словечне (Овруцький район) А. Саврай, після загибелі М. Посох, після загибелі В. Ананкін, с. Троянів (Житомирський район) А. Дехтяренко, смт. Черняхів А. Рижук, смт. Чуднів Ю. Решиков, С. Ярунь (Новоград-Волинський район) П. Мандрика. Вони створили й спрямовували діяльність 342 підпільних організацій і груп загальною чисельністю 2308 підпільників. 814 з них було заарештовано й розстріляно. Вони поховані в 53-х братських і 32-х одиночних могилах, на яких встановлено пам'ятники з меморіальними написами. В с. Середня Рудня (Овруцький район) зберігається пам'ятний знак на місці загибелі секретаря запасного підпільного ОК КП(б)У Т. Гришана та бійців створеного ним партизанського загону. В Богунському таборі смерті розстріляно секретарів підпільного обкому партії Г. Шелушкова, О. Бородія, Г. Буржимського, Г. Протасевича, В. Василенка, керівника підпільної групи табору військовополонених А. Алексєєва. Тричі зазнавало розгрому Овруцьке підпілля. Тут розстріляно 103 підпільника. Тричі ворог нападав на слід Словечанського підпілля, розстрілявши 80 його активістів. Лише в м. Новоград-Волинський в 4-х братських і 2-х одиночних могилах поховано 48 підпільників. Увічнено пам'ять 70-и розстріляних членів Потіївського

(Радомишльський район) підпілля на чолі з його керівником І. Бугайченком, якого гестапівці закопали живцем. Пам'ятний знак встановлено на братській могилі 26-и членів Малинського підпілля на чолі з П. Тараскіним. В парку м. Коростишів встановлено пам'ятники на братській та дев'яти одиночних могилах розстріляних підпільників. 40 членів Коростенського підпілля розстріляно в с. Сантарка. І так майже в кожному районному центрі та в значній кількості сіл Житомирської області, де діяли підпільні групи. Каткуванням і розстрілу піддано сім'ї підпільників у м. Новоград-Волинський Михальчуків, Нестерчуків, Опанасюків (вул. Чехова, 7), Бобрових (міське кладовище), в смт. Брусилів Макаренків (вул. Революції, 14), смт. Лугини Флюгертів (селище кладовище), с. Гірки (Новоград-Волинський район) Жука, с. Липські Романи Редчиців та в с. Усове Щербинських (обидва Овруцький район). [5]

Діяло також комсомольсько – молодіжне підпілля. Обласний ОК ЛКСМУ очолив В. Голик, Житомирську районну підпільну організацію (с. Вацьків нині Глибочиця) В.Плотницький, райкоми комсомолу – в Коростишеві І. Неділько, Малині Н. Сосніна (вона ж після загибелі П. Тараскіна в січні 1943 року очолила райком партії), Лугинах І. Бичківський, Олевську І. Підлісний, Ружині Ф. Заремба, Яруні (Новоград-Волинський район) М. Сокирко. Під їх керівництвом в області діяло 57 молодіжно – патріотичних груп загальною чисельністю 1885 патріотів. Майже 50% з них загинули. В м. Малин споруджено музей Н. Сосніної, а на її могилі встановлено пам'ятник. Обеліски встановлено на могилах керівників молодіжних підпільних організацій О. Войтенка (сmt. Черняхів), Ф. Заремби (сmt. Ружин), І. Неділько (м. Коростишів), В. Новицької (м. Радомишль), М. Сокирко (с. Ярунь), О. Сябрук (сmt. Довбиш Баранівський район). Понад 200 юних патріотів Житомирщини віком від 12 до 16 років були зв'язковими між підпільниками та партизанськими загонами. 43 з них загинули або були закатовані окупантами.[6]

Окрім обелісків на братських та одиночних могилах, в області зберігаються пам'ятні знаки, присвячені подвигу підпільників, зусиллями яких підірвано 164 потяги, зруйновано 34 залізничні і шосейні мости, знищено 14 тис. ворожих солдат, офіцерів, поліцаїв, поповнено лави 15 партизанських загонів, врятовано від вивозу до Німеччини 12 тис. юнаків та дівчат, здійснено низку інших диверсійних актів. Курган Безсмертя споруджено на честь учасників Малинської підпільної організації. Обеліски й пам'ятні стели встановлено учасникам Потіївського, Новоград-Волинського підпілля, в Бердичеві та Коростишеві – на честь загиблих комсомольців – підпільників. В м. Житомир на будинку ЗОСШ № 34 (вул. Черняхівського, 48) закріплено меморіальну дошку на честь закатованих підпільників – комсомольців Л. Калиновича й О. Якубця. Такі ж дошки встановлено в м. Бердичів (вул. Красіна, 24) з барельєфом комсомольців В. Завадського та (вул. К. Лібкнехта, 18) А. Щолкіна. Посмертно звання Героїв Радянського Союзу присвоєно секретарям підпільного ОК КП(б)У Г. Шелушкову (пам'ятник встановлено в м. Житомир вул. Київська, 59), О. Бородію (пам'ятник споруджено в м. Житомир вул. Бородія, 64), керівнику Потіївського підпілля І. Бугайченку. В м. Житомир на будинку, в якому він жив до війни, (вул. Бугайченка, 1) закріплено меморіальну дошку. В обласному центрі їх іменами названо вулиці. Цієї відзнаки удостоєно керівників Малинського підпілля, комуніста П. Тараскіна й комсомолку Н. Сосніну. Звання Героя Радянського Союзу присвоєно уродженцю с. Рижани (Володарсько-Волинський район), керівнику Ніжинського підпілля Я. Батюку та В. Сергієнку, зусиллями якого підтримувалися зв'язки між Київським та Житомирським підпільними обкомами.

Активною формою опору жителів області в тилу ворога стала їх участь в партизанському русі. Перші дев'ять партизанських загонів були створені вже в 1941 році зусиллями підпільного обкому за рахунок добровольців винищувальних загонів та груп їм сприяння. 17 партизанських загонів було в північних районах області. Діяли вони розрізнено, здійснюючи напади на

пересувні ворожі колони, диверсії на дорогах і комунікаціях противника. В сутичках з регулярними військами загинули бійці партизанського загону, очолюваного секретарем запасного підпільного обкому Т. Гришаном. В с. Середня Рудня (Овруцький район) на їх могилі встановлено пам'ятник. Загинули й залишилися безіменними бійці 1-го Київського комуністичного (Малинський район), Донецьких комсомольців (Коростенський район), 1-го та 2-го Потіївських (Радомишльський район), трьох місцевих в Ємільчинському районі. Переслідувані ворогом, були розпорошені й відійшли за лінію фронту або на територію Білорусії Олевський І. Возбранного, Коростенський Д.Марцинківського, Лугинський І. Потуржанського та інші партизанські загони.

Переломним у партизанському русі виявився травень 1942 р., коли було створено УШПР на чолі з Т. Строкачем. Розпочато створення партизанських з'єднань та перехід до активних бойових дій. Першим на Житомирщині в межах Олевського, Овруцького, Лугинського, Коростенського районів було з'єднання "За Перемогу" І. Потуржанського. З листопада 1942 р. в Словечанських лісах (Овруцький район) розпочато формування партизанської дивізії ім.. М. Щорса С.Маликова, яка згодом за рахунок місцевого населення матиме в своєму складі 14 загонів у кількості 6,5 тис. бійців. 26 листопада 1942 р. на Житомирщину з Брянських лісів прибули партизанські з'єднання С. Ковпака й О. Сабурова. В Малинському районі започатковано з'єднання А. Грабчака, в Ємільчинському В. Карасьова, Народницькому В. Бегми. В північних районах області рейдували з'єднання О. Федорова, М. Наумова, Я. Мельника, 1-а Молдавська бригада В. Андрєєва, 2-а Молдавська бригада Я. Шкрябача, 1-е Воронежське з'єднання М. Шукаєва, в південних районах – Київське партизанське з'єднання І. Хитриченка. В грудні 1942 р. проти партизанів Житомирщини противник провів каральну операцію. Партизани обрали тактику маневрування, розпорошення сил ворога, нападів на військові гарнізони. Втрати з обох сторін були значними, про що свідчать братські та одиночні могили. У

взаємодії зі з'єднаннями діяли 38 місцевих партизанських загонів. Народицький, Базарський, Овруцький, Словечанський, Лугинський, Коростенський, Олевський, Ємільчинський, Барашівський, Городницький райони перетворено в зону суцільного партизанського краю. В січні – березні 1943 р. проти партизанів Житомирщини ворог здійснив другу каральну операцію, залучивши до неї 40 тис. живої сили.[7]

Під час літньої 1943 р. стратегічної операції Радянської армії партизани Житомирщини долучилися до т. зв. “рейкової війни“. 80 % території області по лінії Романів – Житомир – Коростишів – Брусилів перетворено в зону активних партизанських дій. Блоковано всі залізничні й автомобільні шляхи сполучення. В червні – липні 1943 р. проти партизанів здійснено третю каральну операцію з залученням 70 тис. регулярних військ. Тактика маневрових рейдів та нанесення зустрічних ударів зберегла основні партизанські сили, хоча й не обійшлося без втрат. Саме з Житомирщини в травні – листопаді 1943 р. С. Ковпак здійснив свій знаменитий Карпатський рейд.

Вирішальною ланкою партизанських дій стала Дніпровська битва, в ході якої розпочато звільнення Житомирської області. Додатково створено партизанські з'єднання Л. Бугаєнка – Л. Бурченка, З. Богатиря, П. Вершигори, І. Іванова, М. Салая, Я. Сиворонова, І. Скубка, В. Ушакова, І. Шишка, І. Шитова, 1-у Польську партизанську бригаду ім. Т. Костюшка Р. Сатановського. В м. Житомир (вул. Михайлівська, 15) закріплено мармурову дошку з інформаційним написом про розміщення тут штабу по формуванню 2-ї Армії Війська Польського. На той час в області бойові дії вели 25 з'єднань, 74 окремі загони загальною чисельністю 31,6 тис. бійців. Наказом М. Ватутіна більшість з них були підпорядковані штабам 13-ї, 60-ї армій, штабу 1-го Українського фронту та командуванню УШПР. Ще до підходу регулярних частин Радянської армії партизани звільнили 76 населених пунктів області. Серед них райцентри Барашівка, Бараші, Городниця, Довбиш, Ємільчине, Лугини, Любар, Олевськ, Романів, Ружин, Словечне,

міста Коростень і Овруч. На території Житомирщини сформовано й проводили бойові операції 2-а Польська партизанська бригада ім.. В. Василевської С. Шелеста, 3-й Польський батальйон Ю. Собесяки, партизанські загони: Словацький Я. Налепки (Репкіна), Білоруські (Сарненський) Т. Гриба, (Лельчинський) С. Тура (Семенова), Вірменський ім.. А. Микояна. За роки боротьби ними знищено 177,5 тис. живої сили ворога, пущено під укіс 2536 потягів, зруйновано 367 залізничних і 498 шосейних мостів, підбито 272 танки, збито 8 літаків, знешкоджено 1127 автомобілів й іншої техніки, врятовано від вивозу до Німеччини 14,5 тис. юнаків, дівчат, військовополонених. Загинули в бою або були розстріляні , закатовані 14,3 тис. народних месників. В 173-х населених пунктах області на 98-и братських і 106-и одиночних могилах їм встановлено стели, обеліски, скульптурні композиції. Пам'ятні знаки встановлено на могилах розстріляних партизанських сімей в селах Городниця (Новоград-Волинський район), Звіздаль і Давидки (Народницький район), Кам'янка (Олевський район), Смолівка (Коростишівський район), Ришавка (Коростенський район), Рудня-Миколаївська (Ємільчинський район).[8]

За бойові заслуги звання Героїв Радянського Союзу отримали командири партизанських з'єднань П. Вершигора, А. Грабчак, С. Ковпак (двічі), М. Наумов, О. Сабуров, О. Федоров (двічі), командири партизанських загонів К. Ареф'єв, Е. Мірковський, Я. Налепка, В. Тимошук, В. Фільков, поет – партизан М. Шпак (М. Шпаківський). Медалями “Партизан Вітчизняної війни” 1-го та 2-го ступенів нагороджено 2010 житомирян. Увічненням їх подвигу є реставровані землянки на місці зустрічі партизанських зв'язкових і розвідників в селах Городківка (Андрушівський район), Городниця (Новоград-Волинський район), будинок школи в с. Старосільці (Коростишівський район), в якій навчався, а в період окупації проводив зустрічі розвідників і підпільників комсомолец Л. Мирончик. В м. Житомир (вул. Театральна, 7) встановлено мармурову дошку з барельєфним зображенням начальника штабу одного з партизанських з'єднань, що діяло

на території Чернігівської області та в Білорусії, В. Кременицькому. По війні – голові виконкому Житомирської області, депутату Верховної Ради УРСР дев’яти скликань (1955 – 1982 рр.), заступнику голові Верховної Ради УРСР (1963 – 1980 рр.). в м. Овруч (вул. І. Франка, 8) встановлено пам’ятну стелу на місці первісного поховання словацьких партизанів з бронзовим бюстом Я. Налепки, а на пл. Вокзальна, 1 – скульптурну композицію загиблим партизанам в боях за звільнення міста. В селах Копище (Олевський район), Словечне (Овруцький район) діють музеї партизанської Слави, в смт. Володарсько – Волинський споруджено меморіал Слави. В м. Житомир (вул. Київська, 57) встановлено обеліск “Партизанам Житомирщини”.[9]

Наш святий обов’язок зберегти їх світлу пам’ять і передати наступним поколінням велич, здійсненого ними подвигу

Джерела та література:

1. Книга Пам’яті України. Житомирська область. В 12-и т.- Житомир, 1994-1998.
2. Книга Скорботи України. Житомирська область. В 3-х т., 5-и кн..- Житомир, 1993-2011.
3. Переможці. Житомирська область. У 2-х т.- Житомир, 2009,2011.
4. Денисенко Г.І. Народна боротьба проти окупантів на Житомирщині в роки Великої Вітчизняної війни- Житомир, 1975; ДАЖО, ф.1376, оп.1, спр. 190-245.
5. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. Зб. документів- Житомир, 1948.
6. Шляхами комсомольської слави.- К.: 1968; Кузьмін О.С. Юні патріоти Житомирщини у Великій Вітчизняній війні //Звитяги молодіжного підпілля в роки окупації- Житомир, 2000.
7. ЖАЖО. Ф.2636, оп.1, спр. 4.

8. Богатырь З.А. В тылу врага.- К.: 1963; Ковпак С.А. Від Путивля до Карпат.- К.: 1959.

9. Строкач Т.А. Наш позивний «Свобода».; Герои Советского Союза. Краткий биографический словарь.- В 2-х т.- М.: 1987, 1988.; Золотые звезды Полесья. Очерки о Героях Советского Союза- К.: 1972

О.С. Кузьмін

м.Житомир

ПАРТИЗАНСЬКИЙ РУХ НА УКРАЇНІ (1941 – 1944 рр.)

В статті порушено важливу проблему безпосередньої участі партизанів України в період тимчасової окупації 1941-1944 рр. Статтю побудовано за принципом співставлення суперечливих думок різних дослідників по даному питанню.

Щодо терміну «партизанський рух» існує декілька суперечливих визначень. Нацистський вермахт з подачі А.Гітлера (Шількгрубера) називав партизанів «бандитами». В зарубіжній історіографії зустрічається термін «мала війна». Й. Сталін умовно його назвав «другий фронт». Дослідники української зарубіжної діаспори – «війна з – за рогу». Можна зустріти й термін «стихийний бунт».

А істина, як завжди, лежить посередині. Всі академічні тлумачники визначають партизанську війну як: «Всенародний, збройний опір існуючому окупаційному режиму». Історія підтверджує найбільшу достовірність цього терміну. Це і:

- війна португало - іспанців проти берберів (XI-XV ст.);
- ірландських «феніїв» проти Англії (XI-XIX ст.);
- голландських «гезів» проти Іспанії (XVI ст.);
- американських колоністів проти англійської корони (XVIII ст.);
- «Герилья» в Іспанії та Латинській Америці (XIX ст.);
- в тій же Іспанії проти режиму Наполеона I в 1808 – 1913 рр.;
- в Греції проти Османської імперії (XVIII-XIX ст.).

Можна наводити ще безліч подібних прикладів. На теренах нашого простору:

- 1611-1612 рр. народне ополчення під проводом К.Мініна і Д.Пожарського проти Польщі;
- 1812 р. проти Наполеона I, коли від Луцька до Чернігова було створено партизанський «кордонний цеп» у 700 км.;
- створення безлічі партизанських загонів під час громадянської війни 1918-1920 рр.;
- нарешті, всенародний рух опору 1941-1944 рр. в тому числі й на території України.

Нас більше всього цікавить саме ця епохальна подія, складовою частиною якої була партизанська боротьба. Серед розмаїття думок з цього

приводу варто зачитати декілька її характеристик. Генерал-полковник вермахту Лотар Рендуліч в книзі «Партизанська війна» пише: «Найяскравіше намагання зробити партизанську боротьбу невід'ємною частиною всієї війни проявилось в Росії. Вже в перші її місяці діяльність партизанів стала набувати все більших розмірів». Український професор В.Косик в книзі «Україна і Німеччина у другій світовій війні» пише: «У перші місяці окупації України практично не було жодного радянського руху опору. Крім тих, хто тим чи іншим чином належав до радянської влади. Народ був радий визволенню від гнобительського й диктаторського режиму. Але радянське керівництво при відступі часто залишало в тилу групи солдатів Червоної армії для партизанської діяльності. Інших солдатів закидали десантом. Часто населення допомагало німцям виловлювати їх». Начальник генерального штабу сухопутних військ вермахту генерал-полковник Гальдер на 10-й день початку війни з СРСР писав: «Серйозної уваги заслуговує проблема упокорення тилового району. Лише охоронних військ замало для убезпечення всієї зайнятої території. Доведеться виділити для цього й кілька дивізій зі складу діючої армії».

Якщо слідувати зауваженням безпосередніх учасників війни, навіть німецьким генералам, можна прийти логічного висновку, що партизанська війна й на теренах України аж ніяк не була «стихійною» або «з –за рогу», а масштабною й організованою.

Доречно зауважити, що до можливості її застосування в СРСР готувалися заздалегідь. Ініціатором підготовки кадрів і матеріально-технічної бази для можливої боротьби в тилу ворога був Нарком військових і морських справ 20-х років М.Фрунзе. Під його керівництвом для такої війни готували фахівців військової справи: мінерів-підричників, радистів, розвідників. З ними проводилися теоретичні заняття з:

- історії партизанського руху;
- основ розвідки;
- мінно-підривної справи;

- засобів зв'язку;
- способів десантування людей і вантажів;
- пересування по ворожим тилам;
- володіння різними видами зброї.

Готувалася й практична база:

- схованки зі зброєю, боєприпасами, спорядженням, продуктами тривалого зберігання;
 - конспіративні квартири;
 - виготовлялися придатні для партизанської боротьби підривні пристрої.
- Саме в ці роки сконструйовано міни сповільненої дії, вугільну, керовану по радіо.

В 1933 р. видано «Інструкцію про партизанську боротьбу». Відповідальність за цю справу було покладено на окремий відділ Народного Комісаріату Внутрішніх Справ і Генеральний штаб Червоної Армії.

Спеціальну підготовку проходили командири й політичні кадри майбутніх партизанських загонів. Такі сили готувалися й на Україні в Києві, Харкові, Куп'янську, Криму. Значна кількість з них пройшли практичне випробування в Іспанській війні 1936-1939 рр. На жаль, у 1937-1938 рр. навчання цих кадрів було призупинено. Бази та схованки з амуніцією ліквідовано.

Організаційно до цієї справи повернулися лише тоді, коли безпосередньо розпочалася війна. 25 червня 1941 р. в м. Новоград-Волинський відбулася нарада з участю Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи та секретарів обкомів партії західних областей з питання організації всенародної боротьби в тилу ворога. 29 червня 1941 р. вийшла Директива Ради Народних Комісарів СРСР і ЦК ВКП(б) з рекомендаціями партійним і радянським органам прифронтових областей чинити опір ворогу. В ній пропонувалося на зайнятій території створювати партизанські загони. Це завдання мали виконати заздалегідь створені підпільні ОК, МК і РК партії.

Лише на Житомирщині утворено: основний ОК КП(б)У на чолі з Г.Шелушковим; запасний ОК КП(б)У, очолюваний Т.Гришаном; 3 МК КП(б)У; 36 РК КП(б)У. 30 червня 1941 р. при ЦК КП(б)У створено оперативну групу по організації опору. 5 липня 1941 р. ЦК КП(б)У прийняв Постанову «Про організацію партизанської боротьби і керівництво нею».

В Києві, Харкові, Донецьку, Луганську Сумах, Чернігові, Полтаві створено школи, де готували командирів, зв'язківців, підривників, розвідників тощо.

6 червня 1941 р. Рада Народних Комісарів України і ЦК КП(б)У опублікували звернення до українського народу згуртувати сили в боротьбі з ворогом. Нарешті, 18 червня 1941 р. вийшла Постанова ЦК ВКП(б) «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ».

В цей же день А.Гітлер на черговій нараді заявив: «Росіяни дістали наказ розгорнути партизанську війну в нашому тилу. Це відкриває нові можливості, даючи нам змогу знищувати всіх тих, хто повстає проти нас». При цьому додав: «Я знімаю будь-яку юридичну і моральну відповідальність за знищення бандитів». Пропонувалося за вбивство одного німця розстрілювати 100 заручників.

Таким чином, і радянська сторона готувалася організаційно до ведення партизанської війни, і ворог це добре розумів, готуючи відповідні контрзаходи. Тому, говорити про стихійність не доводиться.

На практиці, партизанську війну на території Радянського Союзу, в тому числі й України, умовно можна розділити на три етапи:

- червень 1941 – грудень 1942 рр. - початковий, пошук раціональних форм боротьби. Саме на цьому етапі можна говорити про деякі елементи стихійності. Але не в розгортанні, а організації;

- січень-серпень 1943 р. – протидія каральним операціям, рейдові походи від 300 до 2 тис. км., напади на гарнізони, стратегічно важливі об'єкти противника. Саме до цього етапу відноситься й загальновідома «рейкова війна»;

- вересень 1943 – жовтень 1944 рр. – бойові дії в смузі наступу радянських фронтів (для України 1-го, 2-го, 3-го й 4-го) і координація партизанських дій з їх штабами.

До грудня 1941 р. для дій в тилу ворога було сформовано 883 загони і до тисячі диверсійних й розвідувальних груп. На жаль, половина з них повернулися за лінію фронту або загинули в боях. Найбільш потужними з них були на Чернігівщині М.Попудренка і В.Єрьоменка. З листопада 1941 р. вони об'єдналися в єдине партизанське з'єднання під загальним керівництвом О.Федорова. В цьому з'єднанні було чотири добре озброєні роти чисельністю у 880 бійців. Воно мало повітряний зв'язок з Великою землею. На Житомирщині таким з'єднанням в Лугино-Коростенському районах було І.Потуржанського.

В основному ж діяли окремі партизанські загони, керівниками яких були начальники відділів міліції, державні й партійні керівники, директори радгоспів, голови колгоспів, директори шкіл, командири винищувальних батальйонів, рідко коли офіцери, які виходили з оточення.

За неповними даними на Україні в їх лавах перебувало до 20 тисяч бійців. У більшості з них бракувало знань і досвіду організації партизанської боротьби, між загонами не було радіозв'язку. Ситуація ускладнювалася й швидкістю просування німецьких військ та наявною у ворога агентурою.

В районах бойових дій Південного і Південно-Західного фронтів партизани займалися мінуванням доріг, мостів, нападали на окремі підрозділи військ, поширювали листівки серед мирного населення, часто маневрували. Відчувалась нестача зброї, харчів. Їх дії ускладнювалися масовими облавами. Проти партизанів ворог застосовував артилерію, танки, літаки. Лише за 1941 р. проти партизанів України було проведено 10 масштабних операцій. Найбільші з них в районах: Придніпров'я; Кривого Рогу – Каховки – Нікополя; Черкас – Знам'янки; Білої Церкви – Олександрії; 5-ти гірсько-лісових районів Криму; Олевська – Овруча – Лугин Житомирської області.

Найбільш активно партизани діяли в полосі Чернігів – Київ – Житомир.
До лютого 1942 р. партизани України :

- розгромили 22 штаби військових частин;
- знешкодили 800 стратегічно важливих об'єктів;
- пустили під укіс 224 ешелони, 500 одиниць бойової техніки;
- підірвали 650 мостів.

До літа 1942 р. (повної окупації України) діяло 716 загонів чисельністю 24,6 тисяч чоловік; 945 винищувальних і розвідувально-диверсійних груп. На території Сумської і Чернігівської областей розпочато формування партизанських з'єднань О.Федорова, С.Ковпака, О.Сабурова, М.Воронцова, які згодом отримають завдання передислокуватися на Правобережну Україну.

Наступив 2-й етап партизанської боротьби. Стало зрозумілим, що партизанських рух потребує централізованого управління.

30 травня 1942 р. створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) на чолі з П. Пономаренком й 4 паралельних. З них на Україні УШПР, який очолив Т.Строкач. Він розміщувався в Саратові і мав своїх представників при штабах Південного, Південно-Західного, Воронежського (згодом 4-х Українських) фронтів. Від них партизани України отримали 45% озброєнь. 55% зброї ще була трофейною.

УШПР направив партизанам Чернігівської, Київської, Житомирської, Рівненської областей 29 організаційних груп. Вони сформували 29 з'єднань й допомогли створити ще 40 окремих партизанських загонів, особовий склад яких становило місцеве населення. Проти них було кинуте 120 тис. регулярних військ. Партизани перейшли до маневрових дій, нападаючи на гарнізони.

В листопаді 1942 р. партизанські з'єднання С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова з Брянських лісів передислокувалися на Правобережну Україну, подолавши з боями кожне до 800 км. через Сумську, Чернігівську, Гомельську, Поліську, Київську, Житомирську області.

В боротьбі з ними ворог перейшов до фізичного знищення місцевого цивільного населення. Лише на території Житомирської області за роки окупації було розстріляно, закатовано 220 тис. мирного населення, підпільників, військовополонених. Разом з тим, партизани України за 1942 р. в боях знищили 50 тис. живої сили противника.

1943 р. виявився переломним. Наступив третій етап партизанської боротьби. Адже червень – листопад 1943 р. – це був період Курської, Дніпровської стратегічно наступальних битв Радянської Армії та визволення Лівобережної України.

Партизани зі ставки УШПР в Саратові отримали завдання здійснити «рейкову війну». До цієї операції було залучено 29 з'єднань і 138 місцевих партизанських загонів. Для з'єднань Саратовська школа заздалегідь підготувала необхідну кількість начальників штабів, політпрацівників, радистів, підривників, кореспондентів.

За вказаний період партизани України здійснили 1912 нападів на об'єкти противника. В ході «рейкової війни» паралізовано Шепетівський, Ковельський, Здолбунівський, Коростенський, Сарненський, Фастівський залізничні вузли. Припинено рух поїздів на дільницях Ковель – Сарни – Коростень, Ковель – Шепетівка – Бердичів. З 5-ти тис. км. залізничних колій України паралізовано 3600 км. (72%). При цьому пущено під укіс 3666 ешелонів.

На весну 1943 р. 9 районів Житомирської області (Базарський, Народицький, Овруцький, Словечанський, Олевський, Лугинський, Ємільчинський, Барашівський, Городницький) входили до краю, де ініціативою повністю володіли партизани. Чотири п'ятих території області по лінії Романів- Житомир- Коростишів – Брусилів входила до зони активних партизанських дій. В травні 1943 р. в с.Майдан-Копищенський Олевського району, а в червні в с.Ігнатпіль Овруцького району проведено дві наради підпільного ЦК КП(б)У, на яких були присутні секретар ЦК КП(б)У Д.Коротченко, начальник УШПР Т.Строкач, командири та комісари 9-ти

партизанських з'єднань Житомирщини. Серед них: В.Бегма, Л.Бугаєнко, Д.Бурченко, Я.Мельник, С.Маликов (секретар підпільного ОК КП(б)У другого складу), С.Ковпак, О.Сабуров, О.Федоров, С.Руднєв. На нарадах розроблено оперативний план дій партизан на літньо-осінній період.

Внаслідок «рейкової війни» на Житомирщині блоковано стратегічно важливі залізничні вузли Коростень, Овруч, Житомир, Бердичів. Під час Курської битви залізниці Овруч – Житомир – Бердичів, Коростень – Новоград-Волинський – Шепетівка, Козятин – Бердичів – Шепетівка, Козятин – Фастів, Житомир – Фастів були під контролем партизан. З приводу цього начальник поліції і безпеки СД на Україні доповідав у Берлін, що в Київському, Чернігівському, Житомирському, Рівненському округах значна частина областей підпала під контроль партизан.

Проти партизанів німці зняли з фронту 30 дивізій. Лише на Житомирщині проведено 2 каральні операції з залученням до 70 тисяч солдатів та офіцерів. Проти блокованих партизанів Криму німці провели 25 бойових операцій. В цих боях загинуло до 1,2 тис. народних месників.

Наступною ефективною формою партизанської боротьби на цьому етапі були їх безперервні рейди по тилах противника. Варто назвати найбільш тривалі з них:

- лютий – березень 1943 р. Степовий рейд по 8-ми областям України кавалерійського з'єднання М.Наумова протяжністю 2400 км.;
- липень 1943 р. рейд Вінницького партизанського з'єднання Я.Мельника у напрямку Жмеринка – Козятин поблизу ставки Гітлера «Вервольф».
- червень – вересень 1943 р. Карпатський рейд з'єднання С.Ковпака;
- лютий – березень 1943 р. рейд з'єднання О.Федорова до Ковельського залізничного вузла;
- постійні маневрування по Житомирській області загонів з'єднання С.Маликова.

На грудень 1943 – вересень 1944 рр. рейди вже стали нормою партизанської боротьби і доходили до прикордоння з сусідніми з

Україною державами. Крім того, партизани надали штабам наступаючих військ Радянської Армії до 3-х тисяч радіо донесень про комунікації ворога. Тобто, цей період характерний тісною взаємодією з наступаючими військами.

Підсумовуючи загальні здобутки українських партизан можна навести наступні офіційні дані:

- знищено, поранено, взято в полон до 1,6 млн. живої сили противника, що склало 6% армії вермахту. З них 67 генералів;
- розгромлено 467 гарнізонів;
- виведено з ладу 1566 танків, бронемашин, збито 211 літаків, що дорівнювало озброєнню 5-ти дивізій;
- зірвано 607 залізничних і 1,5 тис. шосейних мостів;
- пущено під укіс 4959 потягів.

За 1941 – 1944 рр. загальна чисельність партизанів України склала 200 тис. бійців. На 98 тис. з них є документально оформлені документи. Втрати партизанів у боях склали за 1941 – 1942 рр. до 40 тис., у 1943 – 1944 рр. – 21 тисячу особового складу. Ще до 8 тис. померли від ран, розстріляно, пропали без вісті.

За соціальним станом це були: 48% - селяни; 35% - робітники; 18% - службовці та представники творчої й технічної інтелігенції.

За партійною належністю: 14% - комуністи й кандидати в члени партії; 20% - комсомольці; 66% - безпартійні. Десантовані в партизанські лави з Великої землі за направленням Народного Комісаріату Внутрішніх Справ та УШПР склали 16% їх особового складу. Інші 84% становило місцеве населення.

У партизанських лавах України воювали представники 62 національностей. Серед них українці становили 50%, росіяни – 23, білоруси – 6, поляки – 2, євреї – 1, казахи і вірмени – 0,6, татари й азербайджанці – 0,5, грузини – 0,3, узбеки – 0,2, осетини і молдавани – по 0,1, киргизи – 0,07, вихідці з Дагестану (аварці, кунаки, лаки) – 0,04, башкири – 0,02, латиші –

0,01. У з'єднаннях та загонах билися з ворогом і представники інших народів СРСР, а також німці, італійці, фіни, болгари, австрійці, іспанці, китайці, корейці, чехи, словаки, монголи тощо. Наприклад, лише в партизанських з'єднаннях, що діяли на Житомирщині, А.Грабчака, С.Маликова, М.Наумова, О.Сабурова, І.Скубка воювали: азербайджанці – 31, адигейці – 2, абхазці – 6, аварі – 1, асирійці – 1, башкири – 10, білоруси – 1328 (7%), вірмени – 359, грузини – 82, греки – 10, дагестанці – 4, євреї – 241, казахи – 110, киргизи – 25, комі – 3, кабардинці – 11, калмики – 8, карачаївці – 1, каракалпаки – 1, карели – 2, латиші – 3, литовці – 5, лезгини – 7, ланці – 1, молдавани – 6, мордва – 26, мад'яри – 21, марі – 6, німці – 7, осетини – 35, поляки – 880 (4,7%), росіяни – 3190 (16,9%), румуни – 6, словаки – 66, серби – 22, туркмени – 7, татари – 60, таджики – 10, угорці – 29, українці – 12071 (64%), узбеки – 77, удмурти – 7, французи – 3, хакаси – 1, хорвати – 1, цигани – 2, чуваші – 23, черкеси – 10, чеченці – 9, чехи – 5, югослави – 20. Серед них члени партії становили 10,6%, комсомольці – 18,2%, безпартійні – 71,2%.

За віковим станом : від 14 до 31 року – 61%, від 31 до 40 років – 28%, від 40 до 50 років – 10%, старше 50-ти – 1%.

35 тисяч партизанів України нагороджено орденами і медалями. Медаллю «Партизан Вітчизняної війни» 1-го ступеня та «Партизан Вітчизняної війни» II-го ступеня нагороджено 2010 житомирян. За бойову майстерність командирам партизанських формувань С.Ковпаку, О.Федорову, О.Сабурову, М.Наумову, В.Бегмі, комісару С.Рудневу присвоєно військове звання генерал-майора. Україна дала 95 Героїв Радянського Союзу з партизанських лав. За бойові дії на Житомирщині звання Героїв Радянського Союзу двічі отримали С.Ковпак і О.Федоров. Звання Героїв Радянського Союзу удостоєно командирів з'єднань А.Грабчака, М.Наумова, О.Сабурова, П.Вершигору, комісара С.Руднева, командирів партизанських загонів Я.Налепку (Репніна), К.Ареф'єва, В.Фількова, В.Тимощука, Є.Мірковського, а також – Г.Шелушкова, О.Бородія, П.Тараскіна, Н.Сосніну, І.Бугайченка, Я.Батюка, В.Сергієнка, які паралельно з підпільною роботою тримали тісний

зв'язок з партизанами й приймали участь у формуванні місцевих загонів, поповненні їх лав народними месниками.

Джерела та література:

1. ДАЖО. Ф. 2636, оп.1. спр.136. Списки советских воинов и партизан, погибших во время Великой Отечественной войны и их захоронениях.
2. Залеський І.А. В партизанських краях і зонах.- К.: 1972.
3. Коваль М.У. У горнилі війни. – К.: 1972.
4. Кучер В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)- К.: 1974.
5. Памятники Великой Отечественной войны. – М.: 1975.
6. Сабуров А.Н. У друзей одни дороги. – К.: 1963.
7. Супруненко Н.И. Украина в годы Великой Отечественной войны Советского СЧоюза (1941-1945) –К.: 1966.
8. Україна партизанська. 1941-1945. –К.: 2001.
9. Яценко В.Д. Комсомольці України в партизанських лавах (1941-1945)- Харків, 1968.